

Галина Сікора

ПРИЙМЕНИК *по* В СУЧАСНОМУ ЛЬВІВСЬКОМУ МОВЛЕННІ

Прийменник *по* належить до поширених, частотних прийменників української мови зі складною семантичною структурою і здебільшого вказує на просторове чи темпоральне значення синтаксичних зворотів (Словник української мови: В 11 т. – Т. VI. – К., 1975. – С. 604–607; далі – СУМ; Словник українських прийменників. Сучасна українська мова. – Донецьк, 2007. – С. 494). Це один із первісних прийменників мови стародавніх східних слов'ян, який уживався з давальним, знахідним і місцевим відмінками (Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. – Ужгород, 1960. – С. 389; далі – Бевзенко). Широкий спектр його значень був виділений у староукраїнській мові (Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У двох томах. – Т. 2. – К., 1978. – С. 155–157; Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – С. 14). У сучасній українській мові прийменник *по* значно ширше почав уживатися в конструкціях з місцевим відмінком зі значенням місця, у конструкціях зі знахідним відмінком зі значенням мети чи межі поширення дії (пор. *піти по воду, зайнятий по горло* та ін.) (Бевзенко. – С. 390).

Уживання невластивих українській мові синтаксичних конструкцій із прийменником *по*, що постали під впливом російської літературної мови, а зокрема російського канцеляриту, – одна з характерних ознак сучасної розмовної української мови й водночас культуромовна проблема. На активність таких конструкцій і в усній, і писемній мові неодноразово звертали увагу українські мовознавці. Ненормативність конструкцій-кальок із прийменником *по* вже на початку ХХ ст. підтверджують студії О. Б. Курило та В. І. Сімовича. Пор.: прийменникові *по* «в сучасній літературній мові надають усі ті значіння, що він має в російській мові» (Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – К., 2004. – С. 187; далі – Курило), вживання цих конструкцій «у рукописах наших письменників і друкованих творах, навіть академіків наших» пов'язане з впливом

москвофільства (Сімович В. Праці у двох томах. Т. 1: Мовознавство. – Чернівці, 2005. – С. 251). Функціонування відзначених конструкцій, «не вживаних раніше в таких сполученнях у західних областях України», зафіксувала в розмовній мові молоді Львівщини 1960-х рр. Л. Л. Гумецька (Гумецька Л. Л. Спостереження над розмовною мовою сільської молоді Львівщини // Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. – К., 1965. – С. 293). У побутовому мовленні різних соціальних верств із різних регіонів України, у мові телебачення та радіо від середини 90-х рр. і до сьогодні їх зауважує О. А. Сербенська (Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити; за заг. ред. О. Сербенської. – Львів, 2011. – С. 121–123). Дослідниця вказує на російську генезу, частотність таких конструкцій та їхнє поширення в офіційно-діловій, науковій, навчальній сферах (Там само. – С. 121–122). О. Р. Микитюк звернула увагу на позанормативні конструкції з прийменником *по* у бланку шкільного табеля та в щоденниках львівських учнів, акцентуючи на ролі шкільного документа у творенні мовних навичок (Микитюк О. Українська мова і формування національної свідомості // Мова і суспільство. Вип. 2. – С. 115–116). Причиною цього явища вона вважає те, що офіційно-ділові документи радянської доби були складені або російською мовою, або калькованою українською (Там само. – С. 115).

Одним із аспектів аналізу функціонування прийменника *по* в сучасній українській мові є дослідження цього явища у львівському мовленні. За нашими спостереженнями, львів'яни послуговуються усталеними моделями тих синтаксичних конструкцій з цим прийменником, що виражають широкий спектр відношень.

Як і в літературному стандарті, у мовленні львів'ян функціонують синтаксичні конструкції з прийменником *по* на позначення таких відношень:

просторових: “прийменник *по* + іменник у М. в.”: [*по*] світу, [*по*] вулиці, [*по*] відділах (ам), [*по*] дорозі, [*по*] санаторіях (ям); “прийменник *по* + іменник у З. в.”: [*по*] тамтій бік, [*по*] ту стóрону,

об'єктних: “прийменник *по* + іменник у М. в.”: біла [*по*] їх гóнору, глáдити [*по*] голові,

об'єктних: “прийменник *по* + іменник у М. в.”: [*по*] *лінії інтиші́а*, [*по*] *систе́мі*;

означальних: “прийменник *по* + іменник у М. в.”: *куле́гі* [*по*] *робо́ті*, *ба́бця* [*по*] *мо́му та́тови*,

часових: “прийменник *по* + іменник у З. та М. в.”: з *пе́ршого листопа́да* [*по*] *два́йці пе́рше*, *тра́вень вісімна́йцятого ро́ку* [*по*] *тра́вень два́йцять дру́гого*, *че́рвень два́йцять дев'я́того* [*по*] *лю́тий трийцять во́сьмого*, [*по*] *обі́ді*),

обставинних: “прийменник *по* + іменник у М. в.”: [*по*] *гові́рці*, [*по*] *о́бміну*, [*по*] *ідео́логії*, [*по*] *ра́діо*, [*по*] *телеба́чню*,

кількості: “прийменник *по* + іменник (або іменник з числівником) у М. та З., Р. в.”: [*по*] *дрі́бочці*, *ма́ли* [*по*] *де́сять ро́ків*, [*по*] *двана́цять хви́лін*).

Просторові конструкції з прийменником *по* із формами іменних частин мови у множині в давальному відмінку замість місцевого із флексією -ам (напр., *вітер ско́млит по яруга́м*, *по особистим забаганка́м*, *по свої́м примхам*) були властиві західноукраїнському варіанту літературної мови ХІХ – поч. ХХ ст. і засвідчені також у її східноукраїнському варіанті (Матвіяс І. Г. Особливості синтаксису в західноукраїнському варіанті літературної мови // Українська мова. – 2011. – № 3. – С. 55; далі – Матвіяс).

Львів'яни активно вживають словосполучення *піти́ за водо́ю* (*хлі́бом*, *молоко́м*), яке виражає об'єктне відношення й утворене за моделлю “прийменник *за* + іменник в О. в.”, на противагу літературній конструкції “прийменник *по* + іменник у З. в.”: *піти по воду́* (пор. рос. *сходить за хле́бом* ‘сходити по хліб’, *идти по гри́бы* ‘йти по гриби’) (див.: Атлас української мови, т. 2, карта № 265, 1 знак у легенді; далі – АУМ, 2). Засвідчуємо й функціонування усталеної в літературному стандарті конструкції *піти́ по во́ду*.

Прийменник *по* в сучасному львівському мовленні активний у конструкціях на позначення часових відношень. Містяни вживають темпоральну конструкцію «прийменник *по* + іменник у М. в.», якій в літературному стандарті відповідає синтаксична модель «прийменник *після* + іменник у Р. в.». Пор. звороти на позначення часового відрізка, після якого відбулася чи відбудеться дія: [*по*] *обі́ді* ‘після обіду’, [*по*] *війні́* ‘після війни’, [*по*] *закі́нчені(ю)*, [*по*] *скі́нчені(ю)* ‘після закінчення’, [*по*]

*свят*ах ‘після свят’. Така темпоральна конструкція, як правило, характеризує мовлення львів’ян старшого (здебільшого) та середнього (рідше) віку.

Уживання темпоральної конструкції «прийменник *po* + іменник у М. в.» фіксують і історичні лексикографічні джерела, і пам’ятки писемності, як-от: [*po*] *бжъмъ рожествеѣ* (Львів, 1370), [*po*] *въз(д)виженіє ч(с)тнаго кр(с)та* (Львів, 1436) (Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У двох томах. – Том 2. – К., 1978. – С. 156) та *дѣти нашѣ и [po] насѣ боудочиѣ* (Грамоти XIV ст. Пам’ятки української мови. – К., 1974. – С. 10). Вона властива літературному стандарту (Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К., 1969. – С. 494), однак у літературній мовній практиці, а також у південно-східних і поліських діалектах частотніша рівноцінна конструкція родового відмінка з прийменником *після* (Бевзенко С. П. Українська діалектологія. – К., 1980. – С. 164). Вона зафіксована в південно-західних діалектах (АУМ, 2, карта № 260). Переважання цієї часової конструкції в текстах західноукраїнського варіанта літературної мови XIX – поч. XX ст. зауважив І. Г. Матвіяс (Матвіяс. – С. 54). Функціонування прийменника *po* з таким значенням пов’язане і з впливом польської мови, у якій цей прийменник також вживається при вказівці на подію, дію і т. под., після якої щось відбувається: [*po*] *wojnie* ‘після війни’, [*po*] *upływie terminu* ‘після закінчення терміну’, [*po*] *przyjeździe* ‘після приїзду’ та ін. О. Б. Курило пропонувала замінювати такі конструкції дієприслівниковими зворотами та підрядними конструкціями: [*po*] *скінченню роботи / скінчивши роботу / як вони скінчать роботу* (Курило. – С. 47). Синтаксична конструкція «прийменник *po* + іменник у М. в.», що виражає часові відношення, у мовленні львів’ян може мати значення, яке вказує на те (того), чого (кого) не стало тощо (СУМ, VI, 605): [*po*] *дошчі(и)* ‘дощ закінчився, нема дощу’, [*po*] *грозі* ‘гроза закінчилася, нема грози’ та ін.

Темпоральні конструкції «прийменник *po* + іменник у М. в.» вживають на позначення відрізка часу, терміну, після якого щось відбувається; їм відповідають усталені літературні конструкції «прийменник *через* + іменник у З. в.»: [*po*] *хвілі* ‘через хвилину’, [*po*] *кількох роках* ‘через кілька років’, [*po*]

деякому часі ‘через деякий час’ та ін. Імовірно, що такі конструкції усталилися під впливом польської мови: *[po] chwili* ‘через хвилину’, *[po] dwóch latach* ‘через два роки’ та ін.

Якщо в українській літературній мові час до 30 хвилин передають за допомогою безприйменникових конструкцій (*десята година п'ятнадцять хвилин*), конструкцій із прийменником *на* (*чверть на другу, п'ятнадцять хвилин на другу*) і конструкцій із прийменником *по* (*десять хвилин по шостій*), то львів'яни всіх вікових та соціальних категорій зазвичай вживають конструкцію «прийменник *по* + М. в.»: *п'ять (хвилін) [по] дес'ятій* ‘десята (година) п'ять хвилин’, ‘п'ять хвилин на першу’; *д'сять (хвилін) [по] двана́цятій* ‘дванадцята година десять хвилин’, ‘десять (хвилин) на першу’; *дв'ацять [по] ш'остій* ‘п'ята година двадцять хвилин’, ‘двадцять (хвилин) на сьому’; *дв'ацять п'ять [по] тр'етій* ‘третя година двадцять п'ять хвилин’, ‘двадцять п'ять на четверту’; *кв'адранс [по] п'ершій* ‘чверть на другу’ та ін. «Лексикон львівський...» також фіксує такі словосполучення: *п'ять [по] п'ершій, д'сять [по] др'угій* (Лексикон львівський: поважно і на жарт. – Львів, 2012. – С. 567; далі – Лексикон львівський). Паралельно функціонують усічені темпоральні конструкції, у яких мовець указує: 1) лише на хвилини за умови, коли уточнювати годину нема потреби: *п'ять [по], д'сять [по], п'ятна́цять [по], дв'ацять [по], дв'ацять п'ять [по]* та ін.; 2) лише на годину за умови, коли уточнювати хвилини нема потреби: *[по] двана́дцятій* ‘минула дванадцята (година)’, *[по] ш'остій* ‘минула шоста (година)’ та ін. Очевидно, на закріпленні цих часових конструкцій у мовленні львів'ян позначився польський вплив: пор. такі самі темпоральні конструкції *pięć (minut) [po] dwunastej* ‘дванадцята (година) п'ять хвилин’, ‘п'ять хвилин на першу’; *kwadrans [po] czwartej* ‘третя година п'ятнадцять хвилин’, ‘п'ятнадцять хвилин на четверту’ та ін.

У мовленні львів'ян функціонує конструкція «прийменник *по* + іменник у М. в.», якій у літературному стандарті відповідають синтаксичні моделі «прийменники *після, про, від, з-нід* + іменник у Р. в.» та «прийменник *за* + іменник в О. в.» (при вказівці на джерело, причину чогось, а також походження, колишнє призначення, уточнювальну ознаку предмета чи особи). Зокрема, *по* / після: *сп'адок [по] т'емі* ‘спадщина після

смерті тітки', *маєток* [no] *батьках* 'спадщина після смерті батьків'; *по* / від: *чекати* [no] *розмові* 'чекати від розмови'; *по* / про: *пам'ятка* [no] *татові* 'пам'ятка про батька'; *по* / за: *сумувати* [no] *мамі* 'тужити за мамою' та ін.; *по* / з-під: *банька* [no] *консерві*, *пущка* [no] *каві* (Лексикон львівський. – С. 567). Пор., також у польській мові: *otrzymać coś* [po] *rodzicach* 'отримати щось після смерті батьків, отримати щось у спадок від батьків'; *spodziewać się czegoś* [po] *rozmowie* 'очікувати чогось від розмови'; *plakać* [po] *umarłym* 'сумувати за померлим'; *pamiętka* [po] *ojcu* 'пам'ять про батька'; *puszka* [po] *sardynkach* 'банка з-під сардин'. Такі конструкції частіше вживають літні львів'яни, менше – особи середнього віку як у публічному, так і в непублічному мовленні.

Синтаксична конструкція «прийменник *по* + іменник у З. в.» у мовленні мешканців Львова заступає літературну «прийменник *до* + іменник у Р. в.» на позначення межі, границі поширення дії: [no] *пояс* 'до пояса', [no] *плечі* 'до плечей'; пор. у польській мові: *woda sięga* [po] *brodę* 'вода доходить до підборіддя'.

У комунікативному просторі Львова, як і в сучасній українській мові взагалі, усталилося вживання конструкцій-кальок із прийменником *по* під впливом російської мови. Це дві групи конструкцій: а) у яких аналізований прийменник здебільшого замінює інші українські прийменники; б) у яких прийменник *по* виступає як надлишковий, заступаючи безприйменникові висловлення.

Російськомовний вплив на синтаксичні конструкції у мовленні львів'ян виявляється у таких моделях:

1. «Прийменник *по* + іменник у М. в.» (зам. літературної «прийменник *з/для/щодо* + іменник у Р. в.»), зокрема *по* / з: (не) [no] *нашій вині* '(не) з нашої провини', [no] *поважних причинах(ам)* 'з поважних причин', *змагання* [no] ... 'змагання з ...', [no] *наказу* 'з наказу', [no] *вдосконалені(ю) роботи* 'з вдосконалення роботи', [no] *організації роботи* 'з організації роботи' та ін.; *по* / в: [no] *мірі потреби* 'в міру потреби'; *по* / для (щодо): *заходи* [no] *забезпеченню безпеки* 'заходи для (щодо) забезпечення безпеки' та ін.

2. «Прийменник *по* + іменник у М. в.» (зам. літературної «прийменник *через/на/у* + іменник у З. в.»), зокрема *по* / через:

[*по*] *неува́жності* ‘через неухважність’, [*по*] *х(в)оробі* ‘через хворобу’; *по* / на: [*по*] *пропози́ції* ‘на пропозицію’, [*по*] *бажа́нню(і)* ‘на бажання’, [*по*] *запро́шенню(і)* ‘на запрошення’; *по* / в: *передава́ти [по] наслі́дству* ‘передавати в спадок’ та ін.

3. «Прийменник *по* + іменник у М. в.» (зам. літературної «прийменник *за* + іменник в О. в.»), зокрема *по* / за: [*по*] *призна́ченню* ‘за призначенням’, [*по*] *доруче́нню* ‘за дорученням’, [*по*] *мої́х да́них* ‘за моїми даними’, [*по*] *проха́ннях (ям)* ‘за проханнями’, [*по*] *власно́му бажáнню (і)* ‘за власним бажанням’, [*по*] *показни́ках (а́м)* ‘за показниками’, [*по*] *підраху́нках (ам)* ‘за підрахунками’, [*по*] *результáтах (ам)* ‘за результатами’, [*по*] *змі́сту* ‘за змістом’, [*по*] *гра́фіку* ‘за графіком’, [*по*] *спеціá(я) льності* ‘за спеціальністю’, [*по*] *похо́дженню* ‘за походженням (із походження)’, [*по*] *ві́ку* ‘за віком’.

4. «Прийменник *по* + іменник у М. в.» (зам. літературної «прийменник *на/в* + іменник у М. в.»), зокрема *по* / на: [*по*] *зая́вках (ам)* ‘на заявки’, *рахува́ти [по] па́льцях (ям)* ‘рахувати на пальцях’, *ме́шкати [по] ву́лиці* ‘мешкати на вулиці’; *по* / в: [*по*] *спра́вах (ам)* ‘в справах’ та ін.

5. «*по* + іменник у М. в.», у якій прийменник *по* надлишковий і функціонує замість безприйменникових сполук, закріплених у літературній мові, зокрема *по* / Ø: *до́світ [по] рубо́ті* ‘досвід роботи’, *но́рма [по] про́дажі(у)* ‘норма продажу’, *ім вже [по] бага́то ро́ків* ‘ім вже багато років’, *поговорі́ти [по] ду́шах (ам)* ‘поговорити відверто, щиро’, [*по*] *по́ш(ч)ті* ‘поштою’, *план [по] за́ходах (ам)* ‘план заходів’, *праціо́ють [по] кі́лька літ* ‘працюють кілька літ’, *турні́р [по] ша́хматах (ам)* ‘шаховий турнір’, *і́здити [по] залі́зній доро́зі* ‘їздити залізницею’, [*по*] *оде́ржанні(ю) дипло́ма* ‘одержавши диплом’ та ін.

6. «Прийменник *по* + іменник, що називає день тижня» (зам. літературних обставинних прислівників часу на *що-* або словосполучень із означальним займенником *кожний* та іменником-назвою дня тижня): [*по*] *се́редах (ам)* ‘щосереді (кожної середі)’, [*по*] *п’я́тницях (ям)* ‘щоп’ятниці (кожної п’ятниці)’, [*по*] *субо́тах (ам)* ‘щосуботи (кожної суботи)’. Іменники в конструкції «прийменник *по* + іменник у М. в.» засвідчені в дублетних формах з флексією *-ам* (як у російській мові) і з флексією *-ах* (як у українській мові) (див. пп. 1–6).

Зауважмо, що як результат впливу російської мови на мовлення львів'ян прийменник *по* вживається в таких семантичних значеннях (див.: Словарь русского языка: В 4-х т. – Т. III. П – Р – М., 1984. – С. 148–149): 1) при позначенні предмета, у напрямку якого здійснюється дія: *плісти [по] течії* ‘плисти за течією’; 2) при вказівці на те, відповідно з чим здійснюється дія, виявляється стан: *робіти [по] графіку* ‘працювати за графіком’, *[по] бажанню(і)* ‘на бажання’; 3) при позначенні предмета, за посередництвом якого здійснюється дія: *[по] пош(ч)ті* ‘поштою’; 4) при позначенні причини здійснення дії: *[по] х(в)оробі* ‘через хворобу’; 5) при позначенні мети здійснення дії: *роботи [по] вдосконаленню(і)* ‘роботи з вдосконалення’; 6) при вказівці на предмет чи особу, а також на властивість, стан, з допомогою яких характеризується хтось, щось або якась ознака: *старший [по] віку* ‘старший за віком’; 7) при позначенні сфери на позначення області, сфери прояву дії, стану і т.под.: *друзі [по] школі* ‘шкільні друзі’; 8) при вказівці на низку однорідних предметів, осіб тощо, з якими пов’язана та сама дія: *[по] місцях (ям)* ‘на місцях’; 9) при вказівці на особу, предмет, про який сумує, тужить і т.под.: *нуд [по] мамі* ‘нудьга за матір’ю’; 10) при вказівці часової межі дії, стану: *з тамтого року і [по] сьогодні* ‘з минулого року і до сьогодні’, *з половіни першої [по] другої* ‘з половини першої до другої’.

Специфікою функціонування наведених вище конструкцій є їхнє засвідчення в різних комунікативних сферах мовного побуту Львова: з одного боку – в усному мовленні львів'ян, а з іншого – у писемному (офіційно-ділова, наукова, навчальна сфери). Ці конструкції не мають соціального чи вікового маркера; активні й у мовленні освічених львів'ян, зокрема осіб старшого віку. Містяни з вищою освітою (особливо з вищою філологічною освітою) у своєму мовленні намагаються уникати ненормативних словосполучень.

Отже, сучасне львівське мовлення демонструє високу функційну активність синтаксичних конструкцій з прийменником *по*, постання яких зумовлене дією різних ідіомів (літературного стандарту, російської та польської мов), що впливали чи впливають на формування койне Львова.

Спостереження над функціонуванням прийменника *по* в сучасному львівському мовленні виявляє: 1) основні моделі синтаксичних конструкцій та їхню семантику; 2) вплив мовних ідіомів на усталення та закріплення притаманних їм конструкцій, збереження успадкованих із староукраїнської мови; 3) його засвідчення в різних комунікативних сферах мовного простору Львова; 4) чинність соціальних маркерів комунікантів (вік, освіта) щодо активності тих чи тих конструкцій.

У мовному просторі Львова аналізовані прийменникові конструкції переважають конструкції літературного стандарту. При цьому засвідчуємо вживання аналізованого прийменника в усіх семантичних значеннях, притаманних літературному стандарту, а також у специфічних, спостережуваних у мовленні львів'ян. Фіксуємо наслідки впливу польської та російської мов (російського канцеляриту) щодо вживання прийменника *по* у львівському койне, як і в українському мовленні в цілому. Спостерігаємо архаїчні традиції (вплив староукраїнської мови) щодо моделювання синтаксичних конструкцій на позначення часових відношень.